

З М І С Т

Вступ	Схід Землі	9
	Етапи становлення писаного світу	22
Розділ 1	Інтимний щоденник Александра Македонського	24
Розділ 2	Цар Усесвіту: про Гільгамеша й Ашшурбанапала	48
Розділ 3	Езра і створення Святого Письма	71
Розділ 4	Учення Будди, Конфуція, Сократа й Ісуса	89
Розділ 5	Мурасакі та «Повість про Гендзі»: перший великий роман у світовій історії	129
Розділ 6	Тисяча й одна ніч із Шагразадою	156
Розділ 7	Гутенберг, Лютер і нова аудиторія друку	183
Розділ 8	«Пополь Вух» і культура мая: вторинна незалежна літературна традиція	212
Розділ 9	Дон Кіхот і пірати	236
Розділ 10	Бенджамін Франклін: медіапідприємець у Республіці вчених	257
Розділ 11	Світова література: Гете на Сицилії	279
Розділ 12	Маркс, Енгельс, Ленін, Мао: читачі «Маніфесту комуністичної партії», єднайтеся!	301
Розділ 13	Ахматова і Солженіцин: письмо проти советської держави	322
Розділ 14	«Епос про Сундьяту» та майстри слова Західної Африки	341
Розділ 15	Постколоніальна література: Дерек Волкотт, поет Карибів	358
Розділ 16	Із Гогвортсу до Індії	381
	Подяки	396
	Примітки	398
	Іменний і предметний покажчик	444

ВСТУП

СХІД ЗЕМЛІ

Іноді я намагаюся уявити світ без літератури. Я б сумував за книжками в літаках. У книгарнях і бібліотеках було би багато зайвого місця на полицях (а мої книжкові полиці більше би не були перевантажені). Видавнича справа не існувала б у звичних нам формах, не було б *Amazon* і нічого не лежало би на моєму нічному столику для тих випадків, коли не спиться вночі.

Усе це справило би прикрість, але це лише бляклий натяк на те, що було би втрачене, якби літератури ніколи не існувало, якби історії розповідалися лиш усно й ніколи не були записані. Для нас майже неможливо уявити такий світ. Наше чуття історії, розквіту та падіння імперій і держав було би цілком інакшим. Більшість філософських і політичних ідей ніколи би не з'явилися, оскільки література, що породила їх, ніколи би не була написана. Майже всі релігійні вірування зникли би разом із манускриптами, у яких були зафіксовані.

Література існує не лише для книголюбів. Відколи вона з'явилася чотири тисячоліття тому, вона сформувала життя більшості людей на планеті Земля.

Як виявила трійка астронавтів на борту *Apollo 8*.

«Гаразд, *Apollo 8*. Виходьте на трансмісячну орбіту».
«Роджер. Зрозуміло, виходимо на трансмісячну орбіту».

На кінець 1968 року обліт землі більше не був новою. *Apollo 8* — найостанніший американський космічний апарат — щойно провів дві години 27 хвилин на навколосемній орбіті. Не трапилося жодного серйозного інциденту. Але Френк Фредерик Борман II, Джеймс Артур Ловелл-молодший і Вільям Елісон Андерс хвилювалися. Їхній корабель був готовий до нового маневру — виведення на трансмісячну орбіту. Вони віддалялися від Землі, готові до виходу у відкритий космос. Їхнім пунктом призначення був Місяць. Будь-якої миті вони могли розігнатися до 38 957 км/год — швидше, ніж усі, хто подорожував до них.

Експедиція *Apollo 8* була порівняно простою. Вони не здійснювали посадку на Місяці й навіть не мали на борту місячного модуля. Їм судилося побачити, яким є Місяць, ідентифікувати відповідне місце для посадки майбутньої експедиції *Apollo* й доправити назад фото- й відеоматеріали на вивчення експертам.

Виведення на трансмісячну орбіту, покликане забезпечити їхній політ на Місяць, відбулося за планом. *Apollo 8* набрав швидкість і занурився у відкритий космос. Що далі вони просувалися, то краще могли побачити те, чого ніхто ніколи раніше не бачив, — Землю.

Борман зупинився, щоб виголосити назви земних масивів, що прокручувалися під ним, — Флориди, мису Доброї Надії, Африки. Він міг їх усі бачити одночасно. Він був першою людиною в історії, яка побачила Землю як окреме небесне тіло. Андерс зробив світлину, зафіксувавши цей новий образ Землі, що підіймалася над поверхнею Місяця.

Із подальшим зменшенням Землі та збільшенням Місяця астронавтів спіткали проблеми з фотографічною фіксацією всього побаченого. У наземному центрі керування збагнули, що астронавтам слід покластися на простішу технологію — усне слово. «Якщо це можливо, нам би хотілось отримати від вас якомога детальніший поетичний опис».

Перетворення на поетів — завдання, до якого на вишколах астронавтів не готували й для якого вони не мали особливих навичок. Вони витримали безжальний процес відбору в *NASA*, оскільки були найкращими пілотами-винищувачами і дещо знали про ракетобудування. Андерс навчався у Військово-морській академії, а потім приєднався до Військово-повітряних сил, де служив усепогодним перехоплювачем у командуванні ППО в Каліфорнії та Ісландії. Але тепер йому годилося вигадувати слова — відповідні слова.

Він виокремив «місячні світанки та заходи сонця». «Вони, зокрема, допомагають означити сувору природу тієї місцевості, — сказав він, — а довгі тіні насправді означають тутешній рельєф, який важко побачити на цій над'яскравій поверхні, над якою ми якраз проходимо». Андерс змалював сувору картину яскравого світла, що вражало тверду поверхню Місяця й утворювало чіткі тіні — можливо, тут стала у пригоді його робота всепогодним перехоплювачем. Він ставав поетом у великій американській традиції імажизму, що досконало надавався до такого суворого та блискучого явища, як Місяць.

Ловелл також навчався у Військово-морській академії, після якої приєднався до ВМФ; як і решта, він проводив більшу частину свого життя на авіабазах. У космосі він продемонстрував схильність до іншого поетичного стилю — піднесеного. «Безмірна

самотність на Місяці наганяє страх», — такі слова дозволив він собі. Філософи розмірковували про страх, який може викликати природа; для цього могли прислужитися водоспади, шторми — щось грандіозне, надто грандіозне для влучної фіксації та обрамлення. Але вони не могли б уявити, як воно там, у космосі. Це був надзвичайно піднесений досвід безкраю, що наганяв страх, що їх перевершував, пригнічував і змушував відчутти свою малість. Як і передбачали філософи, цей досвід спонукав Ловелла насолодитися безпекою дому. «Це змушує тебе усвідомити те, що маєш там, на Землі. Земля звідси виглядає, наче пишна оаза в безкрайому просторі космосу». Вернер фон Браун, який збудував ракету для *Apollo 8*, мав розуміти; він полюбляв говорити, що «науковець у царині космонавтики — це інженер, який любить поезію».

І, врешті-решт, Борман, командир їхнього корабля. Борман закінчив Військову академію Сполучених Штатів у Вест-Пойнті, служив у Військово-повітряних силах і став пілотом-винищувачем. На борту *Apollo 8* він дав волю красномовності: «Це неозора, самотня, загрозлива реальність або простір ніщо». Самотня, загрозлива, реальність, ніщо... Таке враження, немовби Борман зависав десь на Лівому березі Парижа, читаючи Жана-Поля Сартра.

Ставши космічними поетами, три астронавти досягли пункту свого призначення: вони кружляли навколо Місяця. З кожним обертанням *Apollo 8* зникав за Місяцем, де ще ніхто раніше не бував, і щоразу вони втрачали радіоконтакт із Землею. Під час їхньої першої п'ятдесятихвилинної відсутності в центрі управління польотом у техаському Г'юстоні гризли нігті. «*Apollo 8*, Г'юстон. Прийом». «*Apollo 8*, Г'юстон. Прийом». Центр управління викликав астронавтів, посылаючи радіохвилі в космос, але відповіді не було.

Один, два, три, чотири, п'ять, шість разів. Минали секунди та хвилини. Потім, після сьомої спроби, надійшла відповідь: «На зв'язку, Г'юстоне. Це *Apollo 8*. Маневр завершено». Центр управління виразно відітхнув і вигукнув: «Раді чути ваш голос!»

Упродовж наступних п'ятнадцяти годин астронавти зникали і з'являлися знову, змінюючи свою позицію, маневруючи капсулою, намагаючись трохи поспати і готуючись до повернення на Землю. Аби уникнути тяжіння Місяця й дістати достатній імпульс для повернення додому, їм слід було скерувати ракету на темний бік Місяця, без радіозв'язку. Для цього вони мали лиш одну спробу; якби їм не вдалося, вони би кружляли місячною орбітою решту свого життя.

Перед цим маневром їм захотілося надіслати спеціальне повідомлення на Землю. Борман заздалегідь написав його на аркуші неспалимого паперу і навіть змусив усіх прорепетирувати. Здавалося, не всі вони з ентузіазмом поставилися до цієї ідеї. Перед ефіром Андерс сказав: «Можна я зазирну в ту записку, ту... штуку?» «Що, Білле?» — із дещо пасивною агресією запитав Борман. Йому не хотілося, аби вони так висловлювалися про свій майбутній виступ. «Ту штуку, з якої ми читатимемо?» — відповів Андерс обережніше. Борман дозволив. Тепер було важливим саме читання.

Вони повернулися з темного боку Місяця й повідомили Г'юстону: «Усім людям планети Земля, екіпаж *Apollo 8* приготував для вас повідомлення». І тоді вони прочитали своє повідомлення, хоч і відставали від графіка, усе ще маючи попереду останній небезпечний маневр і зворотний шлях на Землю, де люди відзначали Святвечір. Почав Андерс, космічний імажист:

На початку сотворив Бог небо й землю. Земля ж була пуста й порожня та й темрява була над безоднею, а дух Божий ширяв над водами. І сказав Бог: «Нехай буде світло!» І настало світло. І побачив Бог світло, що воно добре, та й відділив Бог світло від темряви.

Ловелл продовжив:

Назвав же Бог світло — день, а темряву назвав ніч. І був вечір і був ранок — день перший. Тоді сказав Бог: «Нехай посеред вод буде твердь і нехай вона відділяє води від вод!» І зробив Бог твердь і відділив води, що під твердю, від вод, що над твердю. Тож сталося так. І назвав Бог твердь — небо. І був вечір і був ранок — день другий.

А тепер настала черга Бормана, але в нього були зайняті руки. «Можеш потримати камеру?» — запитав він Ловелла. Уже звільнивши руки, Борман схопив аркуш паперу:

Тоді сказав Бог: «Нехай зберуться води, що під небом, в одне місце, і нехай з'явиться суша». І так сталося. І назвав Бог сушу — земля, а збір вод назвав морями. І побачив Бог, що воно добре.

А на Землі аудиторія у 500 мільйонів сиділа зачарована перед екранами телевізорів. Це була найпопулярніша пряма трансляція в історії світу.

Сумнівів у тому, чи є потреба посилати людей на Місяць, не було. Для багатьох цілей було би достатньо безпілотного зонда, оснащеного камерами й іншими науковими інструментами. Або ж NASA могли використати шимпанзе, як це вже робили під час попередньої експедиції. Першим американцем

у космосі був Гем — шимпанзе з Камеруну, зловлений і проданий армії США. Між советами й американцями туди відправили цілий зоопарк — шимпанзе, собак і черепах.

Але попри те що людський екіпаж *Apollo* не міг зробити значний внесок у науку, він збагатив літературу. Шимпанзе Гем не зміг би поділитися своїми враженнями про космос. Він би не спробував свої сили в поезії. Він би не додумався прочитати ті фрагменти з Біблії, у яких несподівано знайшли вираження вихід з орбіти Землі та політ у відкритий космос. Спостереження за сходом Землі здалеку було ідеальною позицією для найвпливовішого міфу творення, винайденого людством.

Найзворушливіше в тому читанні на *Apollo 8* — те, що його здійснили люди без літературної освіти: опинившись у незвичній ситуації, вони виразили цей досвід через власні слова та слова стародавнього тексту. Трійко астронавтів нагадують мені, що найважливіші протагоністи в історії літератури не конче є професійними авторами. Натомість мені трапляються несподівані дійові особи — від месопотамських рахівників і неписьменних іспанських солдатів до правника із середньовічного Багдада, маянського бунтівника з південної Мексики та піратів байю з Мексиканської затоки.

Проте найважливішим уроком *Apollo 8* був вплив таких основоположних текстів, як Біблія, текстів, що набували сили і значення з часом, поки не ставали програмним кодом для всіх культур, розповідаючи людям, звідки вони походять і як повинні проживати свої життя. Основоположними текстами часто-густо завідували духовні особи, що закладали їх в осердя імперій і країн. Королі сприяли поширенню

цих текстів, оскільки усвідомлювали, що оповідь здатна виправдати загарбання й забезпечити культурну єдність. Основоположні тексти спершу виникали в дуже небагатьох місцях, але з поширенням їхнього впливу та появою нових текстів земна куля щораз більше нагадувала мапу, сформовану літературою — основоположними текстами, що домінували в конкретному регіоні.

Зростання сили основоположних текстів ставить літературу в центр багатьох конфліктів, включно з більшістю релігійних воєн. Навіть у сучасну епоху, коли Френк Борман, Джеймс Ловелл і Віллі Андерс повернулися на Землю, їх спіткав судовий позов від Меделін Мюррей О'Гейр, завзятої атеїстки, яка вимагала від суду заборонити *NASA* будь-які читання «сектантської християнської Біблії ... у космосі й упродовж усієї майбутньої діяльності, пов'язаної з космічними польотами». О'Гейр усвідомлювала формотворчу силу цього основоположного тексту, і він їй був не до шмиги.

О'Гейр не була самотньою в підваженні читання Біблії. Поки Борман кружляв навколо Місяця, він отримував регулярні оновлення новин від центру управління польотом у Г'юстоні — як вони їх називали, *Interstellar Times*. Він почув про визволення солдатів із Камбоджі та новини про долю корабля ВМС США *Pueblo*, раніше того року захопленого Північною Кореєю.

Доля *Pueblo* щодня була на перших шпальтах *Interstellar Times*, сприяючи тому, щоби Борман ніколи не забував, що він потрапив туди для того, аби вільний світ переміг Радянський Союз і комунізм у місячних перегонах. Експедиція *Apollo 8* була частиною Холодної війни, і війна ця точилася здебільшого між основоположними текстами.

Радянський Союз був заснований на ідеях, артикульованих у набагато пізніших текстах, ніж Біблія. «Маніфесту комуністичної партії», написаному Марксом та Енгельсом і жадібно прочитаному Леніним, Мао, Хо Ши Міном і Кастро, було лише 120 років, але він прагнув змагання з такими древніми основоположними текстами, як Біблія. Коли Борман планував читання Біблії, то, мабуть, пам'ятав про радянського космонавта Юрія Гагаріна, першу людину в космосі. Гагарін і не думав брати із собою «Маніфест комуністичної партії» в космос, але був насліджений його ідеями, аби після свого тріумфального повернення на Землю проголосити: «Я дивився, дивився, але Бога не побачив». У космосі вирувала війна ідей і книг. Гагарін випередив Бормана в космосі, але Борман переміг там завдяки потужному основоположному текстові.

Читання екіпажем *Apollo 8* фрагментів із Книги Буття свідчить також про вагу креативних технологій, що лежать в основі літератури, технологій, винайдених у різних частинах світу й лише поступово сполучених між собою. Борман прочитав рядки з Книги Буття, використовуючи алфавіт — найефективніший писемний код, створений у Греції. Він читав ці рядки з паперу — зручного матеріалу, що походить із Китаю і прийшов до Європи й Америки через арабський світ. Він скопіював слова з Біблії, що були переплетені як книжка — корисний римський винахід. Сторінки були заповнені друком — китайським винаходом, що згодом розвинувся в північній Європі.

Література народжується тільки тоді, коли оповідання історій переплітається з писанням. Раніше оповідання історій існувало в усних культурах, маючи різні правила та цілі. Але коли розповідання

пов'язалося з писанням, література стала новою силою. Усе подальше, вся історія літератури почалася з цього моменту переплетіння, який означав, що для розповіді про літературу я мушу сконцентруватися і на оповіданні, і на еволюції таких креативних технологій, як алфавіт, папір, книжка та друк.

Усні й писемні технології не пішли прямим шляхом. Саму писемність винаходили принаймні двічі — спочатку в Месопотамії, а потім в Америках. Індіанські жерці відмовлялися записувати священні історії зі страху втратити контроль над ними, і це почуття поділяли з ними західноафриканські барди, які жили двома тисячоліттями пізніше на протилежному кінці землі. Єгипетські писарі використовували письмо, але намагалися тримати його в таємниці, сподіваючись приберегти силу літератури для себе. Такі харизматичні вчителі, як Сократ, відмовлялися писати, бунтуючи проти самої ідеї авторитетності основоположних текстів і проти писемних технологій, що ці тексти уможлиблюють. Певні пізніші винаходи були засвоєні вибірково, наприклад, коли арабські вчені використовували китайський папір, але не виявляли жодного зацікавлення іншим китайським винаходом — друком.

Винаходи в писемності часто приносили несподівані побічні наслідки. Збереження древніх текстів означало, що життя їхніх мов підтримувалося штучно. Відтоді учні вивчають мертві мови. Певні тексти врешті-решт оголошувалися священними, що спричиняло жорстоке суперництво та війни між читачами різних писань. Нові технології іноді спричиняли війни форматів — наприклад, битву між традиційним сувоєм і новою книгою в перші століття нової ери, коли християни протиставляли свої священні книги гебрейським сувоям або ж

коли пізніше іспанські мандрівники використали свої друковані Біблії проти рукотворних маянських написів.

Коли ширша історія літератури поволі набула форми в моїй голові, я побачив її розгорнутою в чотири етапи. На першому етапі домінували невеличкі групи писарів, які самі опанували ранні й складні системи письма, а отже, контролювали тексти, зібрані ними в оповідачів, — такі тексти, як «Епос про Гільгамеша», гебрійська Біблія й Гомерові «Іліада» й «Одіссея». Мірою зростання впливу цих основоположних текстів їм кидали виклик на другому етапі такі харизматичні вчителі, як Будда, Сократ і Ісус, які засудили вплив жерців та писарів і чії послідовники розробили нові стилі письма. Я почав вважати ці яскраві тексти літературою вчителів.

За допомогою інновацій, що полегшили доступ до письма, на третьому етапі літератури почали з'являтися окремі автори. Поки ці автори починали з наслідування давніших текстів, сміливіші — на кшталт Мурасакі Сікібу в Японії та Сервантеса в Іспанії — незабаром створили нові жанри літератури, насамперед романи. І врешті-решт на четвертому етапі поширене використання паперу та друку відкрило епоху масового виробництва й масової грамотності — з газетами та брошурами і такими новими текстами, як «Автобіографія Бенджаміна Франкліна» або «Маніфест комуністичної партії».

Разом ці чотири етапи й історії та винаходи, що уможливили їх, створили світ, сформований літературою. Це світ, у якому ми очікуємо, що релігії ґрунтуватимуться на книгах, а країни засновуватимуться на текстах, світ, у якому ми регулярно спілкуємося з голосами минулого й уявляємо, що можемо звертатися до читачів майбутнього.

Борман і його екіпаж вели свою літературну Холодну війну зі старим текстом, а також використовували старі технології — книгу, папір і друк. Але в головній частині їхнього космічного корабля були нові пристрої — комп'ютери, що були зменшені в розмірі, аби вміститися в капсулу їхнього *Apollo 8*. Незабаром ці комп'ютери ознаменують писемну революцію, з наслідками якої ми живемо нині.

Історія літератури в цій книжці написана крізь призму нашої останньої революції в технологіях письма. Революції такого масштабу трапляються нечасто. Революція алфавіту, що розпочалася на Близькому Сході та в Греції, полегшила оволодіння письмом і сприяла збільшенню рівня грамотності. Революція паперу, що розпочалась у Китаї і продовжилася на Близькому Сході, знизила вартість літератури і в такий спосіб змінила її характер. Вона також заклала підвалини для революції друку, який уперше з'явився в Східній Азії, а згодом, через сотні років, у північній Європі. Траплялись і менші революції на кшталт винайдення пергаменту в Малій Азії й кодексу в Римі. За останні чотири тисячі років сталося кілька моментів, коли нові технології радикально трансформували літературу.

І трансформують досі. Авжеж, наша нинішня технологічна революція щороку накидає нам нові форми письма — від електронної пошти й електронних читалок до блогів і *Twitter* — змінюючи не лише спосіб поширення літератури, а й спосіб її писання, оскільки автори пристосовуються до нових реалій. Водночас певні елементи, які ми нещодавно почали використовувати, скидаються на ситуації, що вже траплялися на світанку історії літератури: немов стародавні писарі, ми знову прокручуємо тексти й сидимо, зігнувшись над таблицьками. Як осмислити це поєднання старого з новим?

Досліджуючи літературну історію, я став неспо-
кійним. Було дивно думати про те, як література
сформувала нашу історію й історію нашої планети,
просто сидячи за своїм столом. Мені потрібно було
поїхати в місця, звідки походять великі тексти й ви-
находи.

Тож я й поїхав з Бейрута до Пекіна і з Джайпура
до Північного полярного кола. Я шукав літератур-
ні руїни у Трої та Чьяпасі і розмовляв з археолога-
ми, перекладачами й авторами, розшукуючи Дерек
Волкотта на Карибах і Орхана Памука у Стамбулі.
Я їздив у місця, де ховали або палили літературу, де
її перевідкривали і знову повертали до життя. Блу-
каючи руїнами великої бібліотеки Перґама в Туреч-
чині, я міркував про те, як там винайшли пергамент;
я був у захваті від кам'яних бібліотек Китаю, де імпе-
ратори намагалися увічнити власний літературний
канон. Я рушив слідами авторів книжок про подо-
рожі, відстежуючи шляхи Гете на Сицилії, куди він
поїхав відкривати світову літературу, і вишукуючи
лідера сапатиського повстання в південній Мекси-
ці, оскільки він використав древній маянський епос
«Пополь Вух» як зброю для опору та революції.

У цих подорожах навряд чи можна було ступити
хоч би крок, не натрапивши на якусь писану історію.
Далі я намагатимуся передати свій досвід, розповів-
ши історію літератури і про те, як вона перетворила
нашу планету на писаний світ.

ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ П

1	2	3	4	5
Бл. 2100 р. до н. е. <i>Перші оповідання про Гільгамеша, написані клинописом.</i> Сучасний Ірак	Бл. 1200 р. до н. е. <i>Зруйнована греками Троя.</i> Мала Азія, сучасна Туреччина	Бл. 1000 р. до н. е. <i>Найдавніші джерела гебрейської Біблії.</i> Єрусалим	Бл. 800 р. до н. е. <i>Гомерові оповісті про Троянську війну грецьким алфавітом</i> Греція	Бл. 458 р. до н. е. <i>Езра проголосив гебрейські тексти священними.</i> Єрусалим
11	12	13	14	15
868 р. <i>Діамантова сутра, найдревніший друкований твір, що дійшов до наших днів.</i> Дуньхуан, Західний Китай	879 р. <i>Найдревніший паперовий фрагмент «Тисячі й однієї ночі».</i> Єгипет	Бл. 1000 р. <i>Мурасакі Сікібу пише перший роман «Повість про Гендзі».</i> Кіото, Японія	Бл. 1440-х рр. <i>Гутенберг невинаходить друкарський прес, ймовірно, базуючись на східноазійських моделях.</i> Майнц, Німеччина	Бл. 1550-х рр. <i>Латинським алфавітом написано «Пополь Вух».</i> Чьяпас, Південно-Західна Мексика
21	22	23	24	25
1827 р. <i>Йоганн Гете проголошує «епоху світової літератури».</i> Ваймар, Німеччина	1848 р. <i>Опубліковано «Маніфест комуністичної партії».</i> Лондон	1930-ті рр. <i>Ахматова пише, а потім спалює таємні вірші.</i> Ленінград, СРСР	1947 р. <i>Віднайдено фрагмент «Тисячі й однієї ночі».</i> Єгипет	1960 р. <i>Записано «Епос про Сундьяту».</i> Гвінея, Західна Африка

ПИСАНОГО СВІТУ

6

V ст. до н. е.
Жили й проповідували Будда, Конфуцій і Сократ
(А) Північно-східна Індія
(В) Держава Лу, Східний Китай
(С) Атени, Греція

7

Бл. 290 р. до н. е.
Збудовано Александрійську бібліотеку; частково зруйнована 48 р. до н. е.
Александрія, Єгипет

8

Бл. 270 р. до н. е.
Гебрійську «Біблію» перекладено грецькою мовою.
Александрія, Єгипет

9

Бл. 200 р. до н. е.
Винайдення паперу.
Провінція Хенань, Китай

10

Бл. 30 р.
Жив і проповідував Ісус Христос.
Галілейське море, Ізраїль

16

1605 р.
Мігель де Сервантес публікує «Дон Кіхота».
Мадрид, Іспанія

17

1614 р.
Опубліковано неавторизовану другу частину «Дон Кіхота»; Сервантес пише власне продовження двома роками пізніше.
Мадрид, Іспанія

18

1776 р.
Франклін підписує Декларацію незалежності.
Філадельфія, Пенсильванія

19

1849 р.
У руїнах Ніневії розкопують «Епос про Гільгамеша».
Неподалік Мосула, Ірак

20

1871 р.
Початок розкопок Трої.
Туреччина

26

1968 р.
Екіпаж Аполло 8 читає Книги Буття.
Орбіта Місяця

27

1990 р.
Дерек Волкотт публікує поему «Омерос».
Сент-Люсія

28

1990-ті рр.
Веб-браузери запускають інтернет-революцію.
США/кіберпростір

29

2000-ті рр.
«Гаррі Поттер» стає всесвітнім бестселером і франшизою.
Единбург, Велика Британія

РОЗДІЛ 1

ІНТИМНИЙ ЩОДЕННИК АЛЕКСАНДРА МАКЕДОНСЬКОГО

336 р. до н. е., Македонія

Александра Македонського називають Великим, тому що він зумів об'єднати горді грецькі міста-держави, завоювати всі царства між Грецією та Єгиптом, перемогти могутнє перське військо і створити імперію, що простягалась аж до Індії — і все це за менш ніж тринадцять років. Відтоді люди дивуються з того, як правитель невеличкого грецького царства міг здійснити такий подвиг. Але завжди насувається й інше, як на мене, цікавіше питання: чому Александр передусім прагнув завоювати Азію?

Міркуючи над цим питанням, я відзначив, що зосереджуюся на трьох предметах, які Александр носив із собою впродовж своєї воєнної кампанії і які щовечора клав під подушку, три предмети, що характеризували його погляд на свою кампанію. Першим предметом був кинджал. Поруч із кинджалом Александр тримав скриню. А всередині скрині лежав найкоштовніший із трьох предметів — копія його улюбленого тексту, «Іліади».

Як Александр здобув ці три предмети і що вони означали для нього?

Александр спав із кинджалом, оскільки хотів уникнути долі свого вбитого батька. Скриню він забрав у Дарія, свого перського супротивника. А «Іліада», яку він брав із собою до Азії, була історією, крізь призму якої він бачив свою кампанію і власне життя — цей основоположний текст захопив уяву володаря, що йшов завоювати світ.

Гомерівський епос для багатьох поколінь греків був основоположним текстом. Для Александра «Іліада» набула статусу ледь не священного тексту, і саме тому він носив її із собою під час кампанії. Так діють тексти — зокрема основоположні: вони змінюють спосіб нашого бачення світу, а також спосіб нашої діяльності в ньому. Саме це, певна річ, і сталося з Александром. Його спонукали не лише читати й вивчати цей текст, а й також відтворювати його. Александр як читач помістив себе в цю оповідь, розглядаючи власне життя та шлях його розвитку у світлі Гомерового Ахілла. Александр Македонський уславився як неймовірний правитель. З'ясувалося, що він також був неймовірним читачем.

ЮНИЙ АХІЛЛ

Александр засвоїв урок кинджала, будучи ще царевичем, у переломний момент свого життя. Його батько, цар Македонії Філіп II, видавав заміж доньку, і ніхто не міг наважитися відкинути його запрошення. Відправили посланців із грецьких міст-держав разом із гістьми з нещодавно завойованих земель у Тракії, де Дунай впадає в Чорне море. Можливо, у юрбі навіть

були перси, приваблені воєнними успіхами царя Філіпа. Батько Александра стояв на порозі великого нападу на Малу Азію, вселяючи страх у серце Дарія III, царя Персії. У старій македонянській столиці, місті Егі, панував піднесений настрій — цар Філіп славився влаштуванням буйних уcht. Усі зібрались у великому театрі, спрагли початку застілля.

Александр, вочевидь, спостерігав за приготуваннями із суперечливими почуттями. Його змалку виховували батьковим спадкоємцем форсованими маршами та навчанням бойовим мистецтвам. Він став відомим вершником, ошелешивши свого батька приборканням некерованого коня в ранньому підлітковому віці. Цар Філіп подбав також про вишкіл Александра в ораторському мистецтві й вивчення ним правильної грецької на додачу до гірського діалекту, яким розмовляли в Македонії. (Протягом свого життя Александр переходив на македонський діалект у стані гніву.) Але нині здається, що Філіп, який так багато вклав в Александра, міг змінити плани щодо свого спадкоємця. Він видавав свою доньку заміж за свого швагра, який цілком міг стати суперником Александра. А якби у шлюбі народився син, Александра можна було б цілком замінити. Філіп був майстром в облаштуванні нових союзів, в основному за допомогою шлюбів. Александр знав, що його батько не вагаючись відкине обіцянку, якщо це слугуватиме його меті.

Часу для роздумів більше не залишалось: Філіп заходив до театру. Він прийшов сам, без своїх звичних охоронців, аби продемонструвати свою впевненість і контроль. Ще ніколи Македонія не була могутнішою і шанованішою. Якщо похід на Малу Азію вдасться, Філіп увійде до історії як грецький вождь, який атакував і переміг Перську імперію на її ж території.

Зненацька на Філіпа кинувся озброєний чоловік. Видобуто кинджал — і цар упав на землю. Люди підбігли до нього. А де нападник? Йому вдалося втекти. Кілька охоронців помітили його назовні й погналися за ним. Він біг до коня. Але його ноги заплуталися в лозі; він перечепився й упав. Переслідувачі наздогнали його й після нетривалої сутички зарубали. А в театрі лежав у власній крові мертвий цар. Македонія, грецький союз і військо, зібране для походу на Персію, залишилися без вождя.

Аби уникнути долі свого батька, протягом решти життя, навіть уночі, Александр для самозахисту використовував кинджал.

Чи це перський цар Дарій послав убивцю, аби запобігти нападу Філіпа на Малу Азію? Якщо Дарій стояв за цим убивством, то він прорахувався. Александр використав смерть батька як привід позбутися потенційних суперників, захопити трон і розпочати похід, аби зміцнити македонські кордони на півночі та забезпечити лояльність грецьких міст-держав на півдні. Згодом він відчув готовність виступити проти Дарія. Він перетнув Геллеспонт із великим військом, рушивши шляхом, пройденим перською армією під час завоювання Греції кілька поколінь тому. Так почалося завоювання Персії Александром.

Перед зіткненням із перським військом Александр зробив гак до Трої. І зробив він це не з воєнних міркувань. Попри те, що Троя зручно розташована неподалік вузької протоки між Азією та Європою, вона втратила своє колишнє значення. Не керувався він і ціллю захопити Дарія. Зробивши Трою своєю першою зупинкою в Азії, Александр виявив іншу мотивацію для завоювання Азії — ту, що її можна знайти в тексті, який він скрізь носив зі собою, — у Гомеровій «Іліаді».

Гомер був магістраллю, якою чимало людей наближалися до Трої, відколи історії Троянської війни стали основоположним текстом. Безумовно, саме він і є причиною моєї поїздки до Трої. Підростаючи, я читав версію «Іліади» для дітей, перш ніж перейти до точніших перекладів. Вивчаючи давньогрецьку мову в коледжі, я навіть читав за допомогою словника її фрагменти. Відтоді в моїй голові засіли відомі сцени та персонажі цього тексту, включно зі вступом, де грецьке військо після дев'яти років облоги Трої втрачає Ахілла, який відмовляється від участі в битві через те, що Агамемнон захопив його бранку Брісеїду. Без свого найкращого воїна греки зазнають тиску з боку троянців. Але потім Ахілл повертається, вбиває найважливішого троянца — Гектора — і протягує його тіло навколо міських мурів. (За іншими джерелами, Парісові вдається помститися й убити Ахілла, спрямувавши стрілу в Ахіллову п'яту.) Я також пам'ятав про війну між богами, між Атеною, що воювала на боці греків, і Афродитою, покровителькою троянців. І дивну передісторію Паріса, який увінчав Афродиту титулом найпрекраснішої богині й отримав у нагороду Менелаєву Єлену, що й стало причиною війни. Найбільш потужним образом з усіх був, певна річ, Троянський кінь із грецькими вояками, схованими всередині його живота, хоч я, до свого подиву, прочитавши точніші переклади, зрозумів, що остання частина війни насправді не описана в «Іліаді», а лише коротко згадана в «Одіссеї».

Міркуючи про історію Трої в «Іліаді», відзначаю, що одна сцена запам'яталася мені краще за решту. Гектор повернувся з битви, що вирувала під містом, і шукає свою дружину Андромуху. Він не може знайти її вдома, бо вона помчала в місто в пошуках новин

про нього. Врешті-решт Гектор знаходить її біля брами міста. Вона благає його не ризикувати своїм життям, але він пояснює, що повинен воювати, щоб захистити її. Й от посеред цієї вирішальної розмови нянька приносить їхнього сина:

Мовив це й руки простяг до дитини осяйливий Гектор,
Та до грудей годівниці, убраної гарно, припало
З криком дитя, збентежене виглядом любого батька,
Міддю ясною налякане й гребенем кінської гриви,
Що на блискучім шоломі над ним розвівалася грізно.
І усміхнулися батько ласкавий і мати поважна.
Зняв свій шолом з голови тоді зразу осяйливий Гектор
І на землі біля себе поклав обладунок блискучий,
Любе на руки узявши дитя, погойдав його трохи
Й Зевса та інших богів почав молитовно бламати¹.

Посеред brutальної війни, що лютує просто під брамою, і палкого обміну репліками між чоловіком і дружиною про сенс війни настрої зненацька змінюється, коли батько з усміхом знімає шолом, що лякає дитину. Це мить родинного примирення: перед тим як Гектор цілує сина, шолом поступається місцем усміхненому обличчю. Але мерехтливий шолом усе ще лежить на землі і, можливо, дитина не припиняє рюмсати, нагадуючи, що це лише короткий перепочинок від війни, що закінчиться смертю Гектора й поруйнуванням великого міста Трої.

Про все це я міркував, коли вперше наблизився до руїн Трої, розташованих на пагорбі. Цитадель колись розташовувалась ближче до моря, але після падіння Трої близько 1200 року до н. е. море відступило

¹ Тут і далі «Іліада» цитується за перекладом Бориса Тена. (Тут і далі прим. перекладача, якщо не зазначено іншого.)

через намуд, принесений річкою Скамандр. У сиву давнину Троя стримувала протоку між Азією та Європою, а нині просто виростає на широкій площині, відрізана від моря, якого майже не видно на небосхилі.

Ще більше за розташування міста відносно ландшафту розчарував його розмір. Троя була крихітна. Я зумів перетнути за п'ять хвилин простір, який уявлявся гігантським, височенним містом-фортецею. Як така мініатюрна фортеця настільки довго витримувала могутнє грецьке військо, зрозуміти було важко. Невже епічна література до такого вдалась — використала невеличку фортецю, зробивши з мухи слона?

Коли я обмірковував своє розчарування, мене вразило, що реакція Александра була діаметрально протилежною: він полюбив Трою. Як і я, Александр марив цим епосом змалечку, коли вперше познайомився з Гомеровим світом. Він навчився читати та писати, вивчаючи Гомера. Задоволений успіхами Александра, цар Філіп знайшов найвідомішого з живих філософів — Арістотеля — і переконав його приїхати на північ до Македонії. Арістотель виявився найкращим коментатором Гомера, що вважав його джерелом грецької культури та думки. Під його опікою Александр почав вважати Гомерову «Іліаду» не лише найважливішою історією грецької культури, а й також ідеалом, до якого він прагнув, мотивацією для походу на Азію. Копія «Іліади», яку Александр тримав під подушкою щоночі, містила коментарі його вчителя Арістотеля.

Перше, що зробив Александр після приїзду до Азії, було вшанування могили Протесилая, прославленого в «Іліаді» воїна, що першим вискочив на берег після прибуття грецьких кораблів. Цей вчинок виявився

лише початком Александрової реконструкції Гомера. Діставшись до Трої, Александр і його друг Гефестіон поклали вінки до могил Ахілла та Патрокла, демонструючи світові, що вони йдуть слідами знаменитої пари грецьких воїнів і коханців. Зі своїми супутниками вони голими, за гомерівською модою, пробігли навколо міських мурів. Коли Александрові дали ліру, що нібито належала Парісові, він поскаржився, що надав би перевагу тій, яка належала Ахіллу; і він узяв обладунки, збережені з часів Троянської війни. Александр завоює Азію саме в гомерівських обладунках.

Хоча Троя й не мала безпосереднього стратегічного значення, вона відкрила таємні джерела походу Александра: він прийшов до Азії, аби пережити історію Троянської війни. Гомер сформував Александрове світобачення, й полководець проніс його через свій похід. Прибувши до Трої, він узяв на себе місію продовжити епічну історію, та ще й у такий спосіб, що його Гомер і уявити не міг. Александр звеличив Гомера, реконструювавши завоювання Азії в більшому масштабі. (Схоже, він віддав перевагу іншим частинам «Іліади», ніж я: Александр ототожнював себе з Ахіллом і його звитягою в битві, тоді як я тяжів до родинної сцени з Гектором, Андромахою та їхнім сином.)

Поки Александр був у Трої, перський цар Дарій послав військо, що складалося з перських полководців і грецьких найманців. Перше зіткнення між Александром і персами — битва на річці Гранік — завершилася поразкою перської армії, і тоді Дарій збагнув, що цей македонянин є більшою небезпекою, ніж він припускав. Побачивши, що потрібно брати справу у свої руки, Дарій почав збирати велику армію, аби покласти край цьому ворохобнику.